

KRONIEK

Opgraving in de Elleboogkerk

SINT-JORISKERK

LANGESTRAAT

ABC-SCHOOL

VERVREEMDING IN MUSEA

CANON AMERSFOORT

Kleurige lagen leem

Vier jaar verder zijn we sinds een uitslaande brand de Elleboogkerk grotendeels in as legde. Inmiddels staat de renovatie op het punt van beginnen. Dit vormt voor archeologen de uitgelezen kans om hier op te graven. We duiken de geschiedenis in van het kerkterrein!

door **ITAMAR DE ROOZE**

Bij de herbouw van de Elleboogkerk zal een deel van het terrein worden uitgegraven, onder andere om een goot voor een klimaatsbeheersingsinstallatie aan te leggen. Omdat dit een bedreiging vormt voor de archeologische resten hebben de stadsarcheologen van tevoren een deel langs de toren opgegraven en een strook van ongeveer 3 meter breed van voor- tot achtergevel. Het archeologisch onderzoek heeft zich daarbij beperkt tot de diepte van versterking die ontstaat door de renovatie: ongeveer

Archeologen aan het werk in de Elleboogkerk.

1.50 m onder de huidige vloer. Aan de ene kant is het natuurlijk ontzettend jammer dat we niet het hele kerkterrein kunnen opgraven, maar aan de andere kant moeten we blij zijn met deze unieke kans. Want hoewel uiteindelijk maar een klein deel van het perceel is blootgelegd, hebben we nu wel een beter beeld van wat er zich hier in de loop der tijd heeft afgespeeld.

HISTORIE EN ARCHEOLOGIE

Uit historische bronnen is al het een en ander bekend over de Elleboogkerk. Zo weten we dat hier in de 17e eeuw een schuilkerk stond, bestaande uit enkele samengevoegde panden aan de Elleboogsteeg en de Langegracht, waarvan men mogelijk de zolders tot één grote ruimte had doorgebroken. Pas in 1783 begon men een kerk te bouwen, die in 1800 in gebruik kon worden genomen. Rond 1819 verscheen er aan de voorgevel een toren en de vergroting van de kerk (de huidige omvang) richting de Breestraat is van 1843. Toch zijn er nog genoeg vragen te stellen. Was er bijvoorbeeld toch al eerder sprake van een kerkgebouw, dus niet alleen de veronderstelde zolderkerk? Wanneer begon de middeleeuwse bewoning in dit gebied eigenlijk en hoe zag deze er dan uit? Overall waar we gegraven hebben, zijn sporen en vondsten uit het verleden tevoorschijn gekomen. En met al deze gegevens kunnen we de zonet gestelde vragen beantwoorden en daarmee de geschiedenis van de afgelopen 800 jaar op deze unieke plek ontrafelen.

CRYPTTE

Van de kerk hebben we veel teruggevonden, zowel die van 1843 als de voorganger uit het eind van de 18e eeuw. Sommige vondsten werden verwacht, bijvoorbeeld de *poeren* die we op gezette afstanden hebben teruggevonden. Deze vormden de funderingen van de zuilen van de driebeukige kerk. Ook hebben we de achtergevel van de 18e-eeuwse kerk gevonden die vooraf ging aan die van

1843. Een onverwachte, maar bijzondere vondst was een crypte. Het is een fraaie ondergrondse kerkruimte, vlak tegen de 18e-eeuwse achtergevel aan. Deze had een gewelfde koepel en was vanbinnen uitgerust met een bakstenen bank en tegelvloer. Ook had de crypte tenminste twee nisjes en waren de muren met wit pleisterwerk afgewerkt. Wie er begraven lagen, hebben we niet kunnen achterhalen, maar hoogstwaarschijnlijk was de ruimte maar kort in gebruik. De crypte was namelijk gevuld met puin, waarin we een groot aantal gipsen ornamenten terugvonden. Dit duidt er op dat de ruimte mogelijk al bij de uitbreiding van 1843 buiten gebruik is geraakt. Helaas hebben we maar één deel van de crypte kunnen opgraven; het andere deel lag buiten het te onderzoeken gebied.

HUIZEN EN SCHUILKERK

Van de periode vóór de kerk van eind 18e eeuw hebben we ook volop sporen teruggevonden. We zagen de bakstenen muurfunderingen van verschillende panden die aan de Langegracht, de Elleboogsteeg en de Breestraat stonden. Vanaf de 14e/15e eeuw tot aan de bouw van de kerk hebben we te maken met uit baksteen opgetrokken panden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we van

Boven: kelder met gewelf van ijsselsteentjes.

Onder: enkele gipsen ornamenten, gevonden in de crypte.

welf uit ijsselsteentjes nog compleet was. Vondsten zoals een afvalkuil, een beerkuil en een haardplek geven een inzicht in kleine alledaagse bezigheden die hier ooit hebben plaatsgevonden.

VROEGSTE BEWONING

Maar de laatmiddeleeuwse panden hadden ook weer voorgangers, zo blijkt uit de lemen vloeren die we hebben opgegraven. Deze vloeren zullen gehoord hebben bij uit hout gebouwde huizen; er zijn geen sporen van houten palen, want die zijn vergaan. Dat de vloeren dikwijls gerepareerd zijn zien we terug in de vele lagen van bont gekleurde leempakketten. Zo is één van deze vloeren boven op een nog oudere waterput aangelegd, zodat de vloer lokaal erg ging verzakken. Hier moest deze extra vaak van een nieuw leemlaagje worden voorzien.

OUDESTE BODEMSPOREN

De genoemde put kan gezien worden als één van de oudste sporen van menselijke activiteiten op deze locatie. In een kuil vlakbij de waterput vonden we bovendien de vroegst dateerbare sporen in de vorm van aardewerk scherven uit de 12e eeuw. Misschien dat nader onderzoek aan de put ons ook iets kan vertellen over de nabijgelegen Langegracht. Is de waterput bijvoorbeeld buiten gebruik geraakt omdat de gracht werd gegraven?

De natuurlijke bodemopbouw geeft ons ten slotte nog een andere belangrijke aanwijzing over de menselijke activiteiten hier. We hebben namelijk een zogenaamde *podzolbodem* gevonden. Dit betekent dat het gebied niet is gebruikt als cultuurgrond (akkerbouw of veeteelt), maar was bedekt met bos, totdat zich hier mensen gingen vestigen in de 12e eeuw of nog iets vroeger.

deze lange periode allerhande reparaties en nieuwbouw aantreffen. Het is erg opvallend dat sommige muurfunderingen buitengewoon stevig zijn. Zouden we hier te maken hebben met verbouwingen en verstevigingen die gepaard gingen met het samenvoegen van panden tot schuilkerk? Maar er is méér bewaard dan alleen funderingen; bij één van de panden aan de Langegracht is bijvoorbeeld een kelder met tegelvloer en trap bijna volledig intact gebleven. En ook op het achterterrein bij de Breestraat lag een fraaie kelder, waarvan het koepelge-

LITERATUUR

■ S. Hovens, 'Armando in de Elleboogkerk', *Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie II* (1993-2002) 164-166

Itamar de Rooze is veldarcheoloog van de gemeente Amersfoort.

Opgefriste muurschilderingen

Na de kap zijn nu ook de gewelven weer helemaal in orde gemaakt. Onlangs verdwenen de steigers en kon de kerk weer feestelijk in gebruik worden genomen. Wat is er allemaal gedaan?

door SANDRA HOVENS

Vorig jaar besteedde de *Kroniek* al aandacht aan de restauratie van de Sint-Joriskerk. Het ambachtelijke herstel van de eikenhouten kapconstructie kon enige tijd geleden succesvol worden afgerond door aannemer Den Hoed. De aantasting door de bonte knaagkever bleek ernstiger dan verwacht. Ogenschijnlijk gezonde balken en spanten waren binnenin soms volledig vermolmd.

IN DE STEIGERS

Tijdens de tweede fase van de restauratie is het interieur onder handen genomen. Als gevolg van de verzwakte kapconstructie was ook scheurvorming aan de gemetselde gewelven ontstaan. Deze scheuren zijn vakkundig uitgehaakt en ingeboet. Plaatselijk is het pleisterwerk hersteld en een algehele schilderbeurt vormde de kroon op het werk. Om de werkzaamheden uit te kunnen voeren werd de hele kerk voorzien van steigers, met daarop een stevige werkvloer onder de gewelven. Deze gaf meteen een schitterend zicht op het middeleeuwse beeldhouwwerk aan kapitelen en consoles. De kwaliteit en originaliteit hiervan is verrassend. Ook de gewelfschilderingen die bij de

Sandra Hovens is medewerker van de afdeling Ruimtelijke Ordening-Monumenten-zorg van de gemeente Amersfoort.

vorige restauratie, eind jaren zestig, werden ontdekt konden worden bewonderd en plaatselijk hersteld. Behalve door de aannemer werd de werkvloer dan ook volop gebruikt voor het rondleiden van belangstellenden en vakmensen.

HISTORISCH ONDERZOEK

Historicus Karel Emmens greep de situatie aan om aanvullend onderzoek te doen naar de complexe bouwgeschiedenis van de Joriskerk. Veel hierover publiceerde hij al in zijn eerdere boek *De Sint-Joriskerk te Amersfoort, van hofkapel tot kapittelkerk*. Omdat deze publicatie al geruime tijd is uitverkocht zal begin 2012 een heruitgave verschijnen. Het onderzoek dat Emmens tijdens de restauratie kon uitvoeren leverde veel nieuwe gegevens en inzichten. Uitgeverij Bekking zal deze verwerken tot een nieuwe, rijk geïllustreerde uitgave.

NIEUWE MOGELIJKHEDEN

De Sint-Joriskerk is niet alleen het oudste bouwwerk van onze stad, maar ook een markant monument, karakteristiek in het stadsgezicht. De kerkelijke bestemming voor de Hervormde Gemeente Amersfoort vormt nog steeds de basis. Daarnaast wordt het gebouw met grote regelmaat gebruikt voor culturele voorstellingen, bijeenkomsten en concerten. De historische omgeving en de akoestische kwaliteiten maken het daarvoor zeer geschikt. Om van deze mogelijkheden in de toekomst optimaal gebruik te kunnen maken zijn tijdens de restauratie ook aanvullende voorzieningen ingepast. Door Van Hoogevest Architecten is een plan ontwikkeld om toilet-, garderobe- en cateringvoorzieningen te integreren in de kerk. Aan de luwe westelijke zijde, achter de toren, zijn deze functies ingepast in de vorm van sobere eigentijdse elementen. Daarmee is de Sint-Joriskerk klaar voor een nieuwe toekomst!

WORDT DONATEUR!

Voor € 25,- per jaar (of meer) kunt ook u een steentje bijdragen aan het behoud. Stichting Vrienden van de Sint-Joriskerk, Noordewierweg 131, 3812 DD Amersfoort, info@joriskerk-amersfoort.nl.

HEMELGAT

In het middenschip van de kerk bevindt zich op het gewelf een 15de-eeuwse schildering van de Hemelse Drie-eenheid: God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Op het vierde ge-

welfvlak is Maria met het kindje Jezus afgebeeld. De figuren worden geflankeerd door engelen. In dit gewelf bevindt zich een hemelgat. Dat is een hijsgat waardoor oorspronkelijk met Hemelvaart een Christusbeeld om-

hoog werd getakeld, als belangrijk deel van de Middeleeuwse liturgie. Er is besloten om bij de restauratie de kleine hiaten in de voorstelling niet te completeren, omdat de schildering nog geheel authentiek en goed 'leesbaar' is.

SINT JORIS EN ERASMUS

Bij de vorige restauratie van de kerk werden diverse (fragmenten van) muurschilderingen herontdekt onder de latere witsellagen. De restanten waren over het algemeen te fragmentarisch om de samenhang of het 'programma' van de decoratie vast te stellen. De afzonderlijke schilderingen zijn echter wel beschreven.

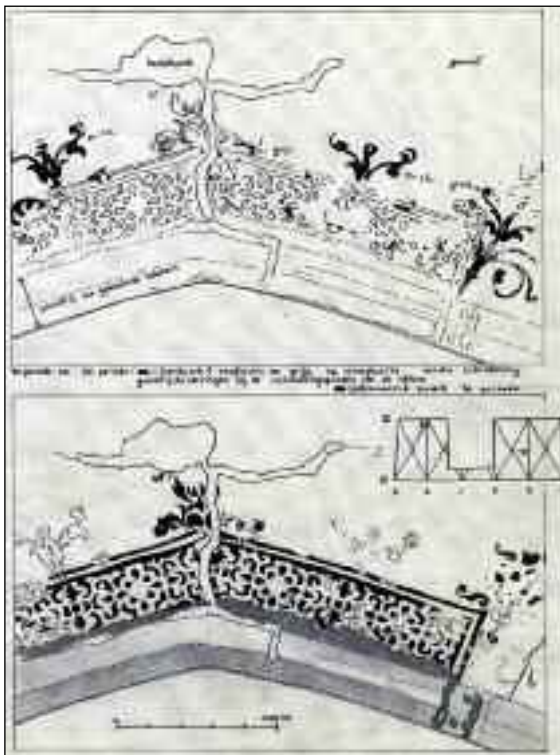
Op de wanden van de kerk zijn twee heiligencycli afgebeeld: van Sint Joris en de heilige Erasmus. De 14de-eeuwse Sint-Joris-schildering, die zich tegenwoordig achter de kapbanken bevindt, was in de loop der jaren ernstig beschadigd geraakt. Oorzaak hiervan was ondermeer een uitblaasrooster van de verwarming, dat zich direct onder de schildering bevond.

Tijdens de restauratie is de schildering geres- taureerd en zijn de loszittende onderdelen opnieuw gefixeerd aan de ondergrond. Daarnaast is de verwarmingsinstallatie en daarmee de belangrijkste oorzaak aangepakt. Op deze foto's zijn de restauratoren bezig met het herstel van de 15de-eeuwse bisschops- schildering in de koorsluiting van de zuid- beuk.

SJABLOONBESCHILDERINGEN

Naast figuratieve schilderijen was het middeleeuwse kerkgebouw verrijkt met decoratieve schilderijen die de architectuur benadrukten. Kenmerkend zijn de 'manchetten' rond de gewelfribben en de grafische banden en motieven daaromheen. Bepaalde onderdelen zijn met behulp van sjablonen gemaakt. Tijdens de restauratie van 1962-1969 werden veel van deze (gewelf)schilderingen herontdekt, gedocumenteerd, gerestaureerd en deels gereconstrueerd. Een deel van de decoraties (met name in de zuidbeuk) bevindt zich wellicht nog steeds onder de witsellagen.

KAPITELEN

Op de kapitelen van het transept zijn karakteristieke mens- en dierfiguren aangebracht. Het blote mannetje dat demonstratief zijn achterste toont stelt een buitenstaander voor, net als de beesten die de andere kapitelen bevolken. Hij is het tegendeel van de brave bezoeker van de Sint-Joriskerk.

Het jaar van de vrijwilliger

Jill Burnier (1929) houdt zich al tien jaar bezig met het opbouwen van de collectie *oral history*. Zij is één van de ruim 25 vrijwilligers van Archief Eemland. Dit is het derde en laatste artikel naar aanleiding van het Jaar van de Vrijwilliger.

door YVONNE TANKE

Hoe ben je bij Archief Eemland terechtgekomen?

'Na mijn pensioen ben ik antropologie gaan studeren. Een van de modules was *oral history* en na mijn afstuderen wilde ik daar iets mee doen. Archief Eemland bleek het cultureel erfgoed van migranten te willen vastleggen. Daar ben ik toen met anderen mee aan de slag gegaan. In de loop van de tijd zijn er veel vrijwilligers bij betrokken geweest. Wanneer ze gingen interviewen kregen ze eerst van mij een training. Momenteel bestaat ons team uit drie vrouwen: Gemma Elderhorst, Anita Klein Starink en ik.'

Waaruit bestaat jullie werk?

'Wij werken via een bepaalde procedure. Eerst gaan we met zijn tweeën op kennismakingsbezoek. Wanneer het verhaal van de persoon in kwestie binnen ons doel past, gaat één van ons hem of haar interviewen. Van het gesprek wordt een geluidsopname gemaakt die – na goedkeuring van de geïnterviewde – bij Archief Eemland in bewaring wordt gegeven. Van de meer dan honderd geluidsopnames die er inmiddels zijn, is een thematische index gemaakt. Hierdoor is de collectie gemakkelijk doorzoekbaar.'

Welk gesprek is je het meest bijgebleven?

'Het interview met Marja Moens. In de Tweede Wereldoorlog woonde ze alleen met haar moeder. Ze hadden vier Joodse onderduikers in huis. Ze hebben zelfs Duitsers ingekwartierd gehad, moet je je voorstellen! Ook Barbara Mooijaart-Doubleday heeft veel indruk op me gemaakt. Zij is de eerste die het dagboek van Anne Frank in het Engels heeft vertaald. Ze vertelt bijvoorbeeld hoe ze met Otto Frank door het Achterhuis liep.'

Wat vind je zo boeiend aan oral history?

'Je geeft mensen de kans hun eigen verhaal te vertellen. Oral history vertelt de geschiedenis van binnenuit. Het brengt de nuance aan in het algemene verhaal. Ik zal een voorbeeld geven. Momenteel zijn we bezig met het

Interview met Gideon Lotan op 3 april 2007. Hij was tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergedoken bij de familie Ten Berge in Amersfoort.

interviewen van kinderen van Amersfoortse middenstanders. Het gaat erom hoe zij hun jeugd ervaren hebben in de jaren '30 en '40. Het algemene beeld dat naar voren komt is er een van sappelen, hard werken, vaak armoede. Maar daarbinnen bestaan veel verschillen. Iedereen heeft zijn eigen unieke verhaal.'

Vind je het werk na tien jaar nog steeds even aantrekkelijk?

'Ja, het is een verrijking. Binnen Archief Eemland krijgen wij als oral-historyteam veel waardering. Ik heb niet het gevoel dat wij anders benaderd worden omdat wij vrijwilligers zijn en geen vaste medewerkers. Over en weer leren we van elkaar en respecteren we ieders inbreng. We krijgen ook de gelegenheid om ons bij te scholen. Zo lang ik het leuk vind en het aan kan ga ik ermee door.'

Yvonne Tanke is oud-bestuurslid van de Oudheidkundige Vereniging Flehite en heeft een eigen bureau, Mythos Erfgoedprojecten.

VRIJWILLIGER WORDEN?

Als u interesse heeft om als vrijwilliger te werken bij Archief Eemland, kunt u zich aanmelden via archiefeemland@amersfoort.nl. Zie ook pp. 12-13.

Uitverkoop in de musea?

Komende week dreigt museumgoudA uit de Nederlandse Museumvereniging gezet te worden, omdat directeur Gerard de Kleijn een kostbaar schilderij liet veilen. De Kleijn was eerder directeur van de Amersfoortse musea. Gaan die in bezuinigingstijd ook topstukken van de hand doen?

door GERARD RAVEN

De Kleijn moet oude schulden van museumgoudA en een subsidiekorting van 25% opvangen. Daarom heeft hij per 1 september het Farmaceutisch Museum gesloten. Verder verkocht hij op een veiling een schilderij van Marlene Dumas, *The Schoolboys*. Het past volgens hem niet in de collectie.

RUZIE OVER DE CODE

Toen ik in 1991 in Museum Flehite kwam werken had ik net de nieuwe museumethiek van de Museumvereniging getekend, als één van de eerste leden. Onderdeel daarvan is de *Leidraad voor het afstoten van museale objecten*. Die schrijft voor dat een af te stoten object in beginsel eerst aan een ander museum moet worden aangeboden. Maar nog fundamenteeler is dit: 'Het afstoten van museale objecten heeft altijd als doel de kwaliteit en samenstelling van de collectie te verbeteren en/of de objecten een plaats te geven waar ze beter functioneren.' En: 'Opbrengsten uit verkoop mogen uitsluitend worden besteed ter verbetering van de collectie door middel van aankoop, actieve conservering of restauratie.'

De Ethische Codecommissie voor de Musea sprak op 20 juni uit dat museumgoudA onvoldoende argumenten heeft om af te wijken van de Leidraad. Men ging zelfs zo ver te vermoeden dat financiële overwegingen het collec-

Links: *The Schoolboys* van Marlene Dumas. Boven: onze riemtong uit Dorestad siert de voorpagina van een boek van het Rijksmuseum van Oudheden. Rechts: het zwaard uit Putten uit de Bronstijd (16e eeuw v.Chr.).

tiebeleid hebben omgebogen. Directeur De Kleijn is niet onder de indruk en stelt op de website van zijn museum: 'Winst van alle ophef is de uitspraak dat in bijzondere gevallen topstukken van een museum tegen marktwaarde aan andere musea mogen worden aangeboden en bij gebreke desinteresse kunnen worden geveild.' Hij wil nog meer werken verkopen en is niet van plan de opbrengst alleen voor de collectie te gebruiken.

Door zijn onverzettelijke houding heeft De Kleijn het in museumland verbruid. Staatssecretaris Halbe Zijlstra sluit zich hier bij aan: 'Met u ben ik van mening dat ons kunst- en cultuurbezit niet in de uitverkoop thuishoort.' Hij vindt dat overheden de musea de kans moeten geven vervreemding volgens de code uit te voeren.

HERHALING VAN ZETTEN

Voor Museum Flehite klinkt dit allemaal bekend in de oren. Gerard de Kleijn vond dat de collectie drastisch uit-

gedund kon worden. Naar aanleiding van de asbestramp overwoog hij zelfs even de verkoop van het multistilven van de Zeeuw Balthasar van der Ast. Dit schilderij behoort tot de grootste schenking ooit, het legaat-Kok uit 1905. Maar de conservatoren hadden een sterk verweer. Het stilleven is eigendom van de Oudheidkundige Vereniging Flehite (OVF), die er uiteraard niets voor voelde. Er waren meer argumenten: zo was de collectie in de jaren tachtig al grondig gesaneerd, als één van de eerste musea in Nederland.

Daarna kreeg ik het bericht dat de directeur van het Amersfoortse Leerhotel zou komen 'shoppen' in het de-

pot. Dat is uiteindelijk ook niet gebeurd. Kunstenaar Theo van der Hoeven en ik hebben wel alle kamers van het Leerhotel ingericht met Amersfoortse thema's. We hebben daarvoor doubletten, replica's en voorwerpen uit antiekwinkels gebruikt. Zo ging het ook met de veiling om de asbestreiniging van het museum te financieren. Naast werk dat het publiek inleverde stonden de conservatoren onder druk om uit de eigen kunstcollectie te putten. Onieuw hebben we doubletten van prenten ingezet en één enkel schilderij dat wel gemist kon worden. Ten slotte was de sluiting van het Culinair Museum onafwendbaar. Op grond van een haalbaarheidsstudie besloot het bestuur dit vijfde museum uit de stal af te stoten. Ik kreeg de opdracht

om een ander museum te zoeken dat de collectie gratis kon overnemen. Samen met oud-directeur Burchard Elias vond ik het Kookmuseum in Appelscha, dat ook alle vitrines en timmerwerk overnam. Lastiger werd het met de beroemde culinaire bibliotheek. In een nota had ik geconcludeerd dat de Universiteitsbibliotheek Amsterdam de sterkste kandidaat was. Desondanks kreeg Bibliotheek Eemland de collectie, die zich bedacht en de bijzondere boeken alsnog overdroeg aan Amsterdam.

COLLECTIECOMMISSIE

Inmiddels zijn in we rustiger vaarwater en worden vervreemdingen in goed overleg met de OVF besproken. Dat is al veel langer gebruikelijk, omdat de OVF eigenaar is van de helft van de 22.000 voorwerpen die het museum beheert. De al genoemde sanering van de jaren tachtig was zorgvuldig uitgevoerd door Burchard Elias en de Vervreemdingscommissie van de OVF, die het bestuur adviseerde. De voorwerpen zijn geschonken of voor vriendenprijzen verkocht aan andere musea. De opbrengst kwam ten goede aan het verwervingsfonds. De Leidraad werd dus al nageleefd vóórdat deze bestond.

Verder is in 1994 een taakverdeling gemaakt met Archief Eemland. Die leidde tot overdracht van de archieven en foto's. OVF en museum hadden deze collecties opgebouwd toen het archief daar nog geen belangstelling voor had. In ruil daarvoor kwamen er prenten naar het museum. Omdat de studiezaal van het archief de eerste lijn is zijn enkele jaren geleden nog veel boeken overgedragen betreffende de randgemeenten.

Naar aanleiding van de fusie van de Amersfoortse musea in 2006 kreeg de OVF een andere positie. Op mijn advies zijn de werkzaamheden verbreed tot een Collectie-

Het multistillevan Balthasar van der Ast (olieverf op paneel, ca. 1630).

BRONNEN

■ *Advies inzake de voorgenomen verkoop ter veiling van het schilderij 'The Schoolboys' van Marlene Dumas door museumgoudA* (Ethische Codecommissie, 20 juni 2011), zie www.museumvereniging.nl

■ George Knight, 'Zijlstra verwerpt uitverkoop kunst door Gouda en museumgoudA', zie <http://georgeknightlang.wordpress.com>

■ Thijs van Poppel, 'Kapitaal of blok aan het been? Depots, collecties en doublures', *Origine* 19:5 (oktober 2011) 48-53

Gerard Raven is conservator van Museum Flehite.

commissie, die alle aspecten van het OVF-bruikleen zou gaan behartigen. Deze commissie is ook betrokken bij de aankoop van nieuwe voorwerpen; daarom hebben de conservatoren ook een lijst van dertien speerpunten voor het verzamelbeleid opgesteld. Bovendien hebben we de commissie versterkt met enkele collega's uit de erfgoedwereld.

Daarna zijn nieuwe vervreemdingsacties uitgevoerd. De grote collectie prehistorische botten is gratis naar het Natuurmuseum Fryslân gegaan. Daarnaast worden voorwerpen in permanente bruikleen gegeven: een zwaard en een terra-sigillatakomp uit Putten aan Museum De Tien Malen; de vondsten van Dorestad aan Museum Dorestad en het Rijksmuseum van Oudheden; het zeldzame luitboek van Vallet (1619) aan de Universiteitsbibliotheek Amsterdam. De Atlas Coenen van 's-Gravesloot mag volgens het legaat niet worden vervreemd, maar is in drie delen gesplitst: de Eemlandse prenten en tekeningen behoren we zelf, het bruikleen bij Het Utrechts Archief is nu beter beschreven en geconserveerd en de doubletten worden actief aangeboden aan erfgoedinstellingen in Utrecht. En er zit nog meer in de pen. Een mooi neven-effect is dat de beheerskosten al zoveel mogelijk in de hand worden gehouden. Dat gebeurt ook doordat we steeds kritischer verzamelen.

WAKKER GESCHUD

De kwestie Gouda heeft de erfgoedwereld wakker geschud. Hoe staat het met de duurzaamheid van de verzameling als in tijden van crisis het tafelzilver zomaar verkocht kan worden? Gelukkig zijn de musea het daarover eens: vervreemden is bespreekbaar, maar moet wel zorgvuldig.

Kijkgaatjes in de Langestraat

Ze rijzen als paddenstoelen uit de grond, de ondergrondse afvalbakken in de binnenstad. In september en oktober dit jaar werd de Langestraat er mee voorzien. De stadsarcheologen kregen zo de kans te graven in oude verkeersader door de stad. Dat leverde opzienbarende inzichten op.

door **FRANCIEN SNIEDER**

De archeologen bepalen of de werkzaamheden vooraf moeten worden gegaan door archeologisch onderzoek. Als er bijvoorbeeld twee containers naast elkaar komen zijn maar kleine gaatjes van zo'n 2,5 x 4 m nodig, maar de resultaten van het archeologisch onderzoek zijn ditmaal wel heel bijzonder.

VERKEERSADER

Het tracé van een weg ligt tamelijk vast, ook al in het verleden. Dit is zeker het geval wanneer kruisingen met bijvoorbeeld rivieren (voorde) een rol spelen en helemaal als bebouwing langs die weg ontstaat. Langs middeleeuwse wegen bevonden zich op bepaalde plaatsen controleposten (voor tolheffing bijvoorbeeld), wat natuurlijk ook bijdroeg aan de verankering. Bij het ontstaan van een weg is bovendien (ook) de fysieke gesteldheid van het landschap een doorslaggevende factor: een belangrijke vereiste is namelijk een hoge en droge situering.

Rechts: parallel aan de knuppelweg liep een sloot of greppel met zware beschoeiing. Onder: het wegdek was een dik pakket takken en stammetjes.

HOOG EN DROOG

De Langestraat ligt op een uitloper van de Utrechtse Heuvelrug, waartoe de Amersfoortse Berg behoort. De straat volgt een reeks zandkopjes die hier in het relatief lage en natte gebied opduiken. Als je nu over de Langestraat loopt is daar weinig hoogteverschil te ontdekken, maar het oorspronkelijke oppervlak was veel geaccidenteerder. De verschillen in niveau zijn in de loop der tijd goeddeels door ophogingen opgeheven. We hebben bij het recente onderzoek in de Langestraat kunnen zien dat men al in de Middeleeuwen met egalisatie in de weer was. Men

heeft dat reeds in de beginfase van de weg gedaan door het aanbrengen van een pakket takken en stammetjes. Dit moest in de eerste plaats de conditie van de weg zelf verbeteren, maar men haalde er ook hinderlijke hoogteverschillen uit door met de dikte van het pakket verhardingsmateriaal te variëren.

KNUPPELWEG

Bij rioleringswerkzaamheden in de jaren zestig en zeventig zijn al eens restanten van wegdek gevonden. Het be-

Links: archeologen in het gat voor de afvalbak, diep onder de Langestraat.

tenschappelijke methoden te dateren. De resultaten van deze onderzoeken laten echter nog enkele maanden op zich wachten. De knuppelweg stamt in ieder geval uit de vroegste middeleeuwse fase van de stad. Er zijn namelijk tussen de stammetjes scherven gevonden die uit de 12de eeuw stammen.

stond uit pakketten rijshout en dwars gelegde stammetjes op grote diepte onder de straat. Deze pakketten zijn destijds gezien in de Lieve-Vrouwestraat en in de Langestraat. Bij het archeologisch onderzoek voorafgaand aan de aanleg van de afvalcontainers in de Langestraat zijn dikke pakketten wegdek gevonden. De inmiddels geplaatste bakken bevinden zich aan de westzijde van de straat, globaal in het gedeelte tussen Sint-Joriskerk en Varkensmarkt. Ter hoogte van de straat Zevenhuizen (ten zuiden van de Sint-Joriskerk) is ook een rijtje containers gepland. Hier bevindt zich op grote diepte onder het huidige straatniveau een gracht die met zand is gevuld.

De dikke houtpakketten zijn gevonden bij de plekken waar de Krommestraat en de Krankeledenstraat op de Langestraat uitkomen. Bij de laatste was dit ongeveer 50 cm dik, maar bij de Krommestraat wel meer dan 80 cm. Hier moest een natuurlijke laagte worden opgevuld, terwijl de grond zuidelijker bij de Varkensmarkt relatief hoog was en dus een dunner pakket volstond.

Parallel aan de knuppelweg deed zich nog een fenomeen voor: een sloot of greppel die hoogstwaarschijnlijk diende voor de afwatering van de weg. We hebben dit aan de westzijde van de straat kunnen constateren, maar aan de oostzijde heeft wellicht ook zoiets gelegen. De sloot is aanvankelijk zonder beschoeiing geweest, maar later heeft men de sloot met dikke palen tegen de kanten verstevigd, waarschijnlijk omdat de weg richting sloot verzakte.

OUDERDOM WEGDEK

Knuppelwegen werden al in de prehistorie aangelegd om drassige gebieden te kunnen doorkruisen. Of de weg onder de Langestraat zo'n oude oorsprong heeft is niet duidelijk. Alhoewel er wel bewoning in het gebied van de middeleeuwse stad is geweest, kan de knuppelweg niet direct aan de prehistorische fase worden toegeschreven. Er zijn geen scherven uit die periode aangetroffen, maar gelukkig is het hout, de stammetjes, wel met natuurwe-

Luchtfoto van de Sint-Joriskerk en omgeving, waarop de gevonden 12e-eeuwse gracht is aangegeven op de Hof en (rood omkaderd) op de Langestraat.

LITERATUUR

- J.A. Brongers en W.J. van Tent, 'Gedachten over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van Amersfoort naar aanleiding van archeologische/geologische waarnemingen in de binnenstad', *FleHITE, tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht* 13 (1981) 64-77
- M. Krauwer en F. Snieder (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort* (Utrecht 1994)

Francien Snieder is stadsarcheoloog.

12DE-EEUWSE GRACHT

De containerlocatie in de Langestraat bij de hoek met Zevenhuizen was minstens van even groot belang als die hierboven beschreven is. Op grote diepte zijn de resten van een gracht aangetroffen. De stadsarcheologen hebben in 1991 ook de opgraving van de Hof geleid; zij herkenden de specifieke kenmerken van een gracht, die ook daar was aangetroffen. Deze waterloop liep in een flauwgebogen lijn oost-west over de Hof. Aan de hand van de opgravingstekening uit 1991 kon worden vastgesteld dat de gracht in het gat voor de afvalcontainers de voortzetting is van de gracht op de Hof.

Waarom zijn de stadsarcheologen zo verheugd over de vondst van deze gracht? Voor het begrip van de topografie van de vroegste geschiedenis van Amersfoort is dit een heel veelzeggend verschijnsel. Gegraven in de 12e eeuw of nog vroeger, omsloot en begrenste de gracht hoogstwaarschijnlijk de bisschoppelijke hof, waarmee deze gelokaliseerd wordt ter plaatse van de huidige Sint-Joriskerk. Nu is geconstateerd dat de gracht ter hoogte van de Langestraat een bocht in noordelijke richting maakt, zodat deze het terrein van de kerk inderdaad lijkt te omsluiten.

Pareltjes van vormgeving

door HENK VAN TILBURG en
WIM VAN DEN HOONAARD

Briefhoofden zijn afbeeldingen en teksten aan de bovenzijde van brieven en rekeningen waarmee vooral bedrijven en andere particuliere ondernemingen zichzelf presenteren. Het is een vorm van marketing.

Archief Eemland beschikt over een grote collectie briefhoofden en rekeninghoofden van circa 1850 tot circa 2000, maar voor het merendeel zijn ze van vóór 1945.

Het is heel leuk dat je aan de briefhoofden kunt zien wat er op dat moment in de mode was. In 150 jaar tijd ontwikkelde het briefhoofd zich van een illustratie naar een onderdeel van een bewust gekozen huisstijl. Dit illustreren we graag met een aantal toonaangevende voorbeelden.

Het is jammer dat de ontwerper en de drukker van een briefhoofd slechts in een paar gevallen bekend is, want ze verdienen meer eer. We hopen hiermee iets van de schoonheid van de historische briefhoofden te laten zien.

Wim van den Hoonaard is
medewerker van Archief Eemland,
Henk van Tilburg stagiair.

JUGENDSTIL

Tussen ongeveer 1880 en 1910 was in Europa de Jugendstil of Art Nouveau populair. Dit was een stroming die gekenmerkt werd door 'gestileerde, vaak asymmetrische motieven uit flora en fauna' en een reactie op vaak onduidelijke kunstuitingen als impressionisme. Ook in Amersfoortse briefhoofden kwam Jugendstil voor, zoals bij drukkerij Van der Want in 1905.

FUNCTIONALISME

In het Interbellum (1918-1940) was in alle briefhoofden een tendens naar meer soberheid en zakelijkheid zichtbaar. Men vond dat tierelantijnen te veel afleidden van de boodschap. Nieuwe stromingen hadden grote invloed op de ontwikkeling van de briefhoofden: Art Deco (jaren '10 en '20) had een meer hoekige typografie dan Jugendstil. De Stijl (1917-1928) was nog veel abstracter. Een voorbeeld hiervan is wederom een briefhoofd van Van der Want, die al in 1909 meeging met het functionalisme. De drukker natuurlijk dicht bij het vuur van nieuwe ontwikkelingen.

IMPOSANTER

De briefhoofden van grotere ondernemingen tonen een behoefte aan het uitstralen van zelfbewustzijn en expansiedrang. In de jaren '10 zien we afbeeldingen van fabrieken die paginabreed worden weergegeven. Als voorbeelden noemen we beschuit- en koekfabriek Meursing (1913) en rijwiel- en autofabriek Eysink (1918 en 1921). Door van boven of onder de schijnwerper op de hele fabriek te richten, lijkt de onderneming imposanter dan anders het geval zou zijn geweest. Dit type briefhoofd kwam op meer plekken voor en ook in een buurland als België.

LOGO

Tijdens de Wederopbouw (1945-1960) kwam het economisch herstel langzaam op gang. Vanaf circa 1960 lieten veel bedrijven een logo ontwerpen om de eigen identiteit uit te dragen, naar voorbeeld van de VS. De 'wasoliefabriek' (schoenpoetsfabriek) Erdal zag daar al eerder de waarde van in. Het bedrijf toonde vanaf 1951 een meer dan ooit gestileerde pelikaan op het briefpapier, die ook te zien was op de verpakkingen van producten. Door deze duidelijk herkenbare (kleuren)afbeelding zag men in één blik om welk bedrijf het ging.

Wie zou Archief Eemland als vrijwilliger willen helpen bij het verder ontsluiten van deze prachtige collectie? Neem daarvoor contact op met: Vie van Steenberg: tel. 033 4695017 of vi.vansteenbergen@amersfoort.nl.

BRONNEN

- 'Historische briefhoofden: niet meer dan een marketing tool voor de ijdele ondernemer?', in: *Tijdschrift voor Industriële Cultuur* 92:4 (2005) 3-22, aldaar p. 5.
- B. Witman, 'Een streep, vier bolletjes en een plusje', in: *de Volkskrant* 24 september 2011, Boeken p. 9. Boekbespreking van: W. Bakker, *Droom van helderheid. Huisstijlen, ontwerpbureaus en modernisme in Nederland 1960-1975* (Rotterdam 2011).
- *Cultuurtoeristische Van Dale* (Utrecht/Antwerpen 2007), <http://www.wikipedia.org/wiki/Jugendstil>

Geschiedenis in 22 vensters

Mirakel, tabaksplantages, zwerfkei en evacuatie, wat hebben deze woorden gemeen? Ze behoren tot de gebeurtenissen die je moet kennen om je Amersfoorter te voelen.

door **LYDIA EDELKOORT**

De canon is het verhaal van de stad die wij gezamenlijk bewonen. Dat was de gedachte van een presentatie bij de Maand van de Geschiedenis 2011. Zoals de canon van Nederland het verhaal is 'van het land dat wij gezamenlijk bewonen, ... hoe Nederland zich heeft ontwikkeld tot het land waarin we nu leven', aldus de canon-website www.entoen.nu.

Links: de muurhuizen op het tracé van de eerste stadsmuur.

De Nederlandse canon verscheen in 2006, met vijftig vensters en veertien hoofdlijnen. Vensters zijn er voor belangrijke personen en gebeurtenissen, de hoofdlijnen zorgen voor de dwarsverbanden tussen de afzonderlijke vensters. De canon veroorzaakte veel gekrakeel onder historici. Waarom is die nodig, waarom is er gekozen voor deze vensters en is de canon niet te veel Holland-georiënteerd? Een enkel venster werd al na korte tijd vervangen, zoals in 2007 het venster Boekdrukkunst plaatsmaakte voor Christiaan Huygens (1629-1695). Maar ondanks bezwaren en wijzigingen werd de canon van Nederland in 2010 officieel opgenomen in de kerndoelen voor het primair en voortgezet onderwijs.

CANONS VAN DE PROVINCIES

In navolging van de canon van Nederland verscheen een golf aan canons, ook niet-historische zoals de Bèta-canon, vijftig belangrijke onderwerpen uit de exacte wetenschappen en techniek. Maar er kwamen vooral historische canons en zo verscheen in 2009 het kleine zusje van www.entoen.nu, de website www.regiocanons.nl: *wat iedereen zou moeten weten over geschiedenis en erfgoed*

in zijn buurt. Landschap Erfgoed Utrecht (LEU) nam het in 2008-2009 op zich om vier Utrechtse regiocanons samen te stellen, onder andere die van Eemland. Verschillende avonden zaten amateurhistorici en professionals met elkaar aan tafel om te 'onderhandelen' over de keuze van de regio-vensters, geïnspireerd door en voortbordurend op de Nederlandse canon. Resultaat: de canon van Eemland met 31 vensters, variërend van het stedelijke venster *Stadsrechten 1259-1450/Handel en ontstaan van steden* tot het plattelandsvenster *Boerenleenbank en coöperatie 1909/Veranderingen in de landbouw*.

CANON VAN DE STAD AMERSFOORT

In diezelfde tijd waren in verschillende openbare bibliotheken Historische Informatiepunten ingericht, de zogenoemde HIP's. Daartoe werden lokale canons ontwikkeld, waaronder een van Amersfoort, die werd samengesteld in overleg tussen Archief Eemland en Museum Flehite. Er was dus al een goede eerste versie van een Amers-

Rechts: het eerste station van Amersfoort aan het Smallepad, 1863 (Archief Eemland).

foortse canon toen burgemeester Van Vliet de Amersfoortse bevolking enige historische kennis wilde bijbrengen in de aanloop van het feestjaar 2009/750 jaar stadsrechten. De vernieuwde Amersfoortse canon werd in maart 2009 gepresenteerd als een grote plattegrond, als sticker op de vloer van de hal van het stadhuis. Die uitvoering betekende dat je over en door de geschiedenis van de stad kon lopen. Maar het betekende ook dat de canonvensters zo verspreid mogelijk over het grondgebied van het huidige Amersfoort moesten liggen.

De vraag *waar* iets gebeurd was, was dan ook een belangrijk criterium. Nadrukkelijk werd gezocht naar gebeurtenissen buiten de historische binnenstad. Zo maakten we de IJzertijd-boeren in Zielhorst tot de eerste Amersfoorters *avant la lettre* en het eerste canon-venster. Direct daarop volgt natuurlijk de vraag *wat* er gebeurde: wat was bepalend voor de ontwikkeling tot de stad zoals die

nu bestaat. Het voorbeeld bij uitstek van dit type venster is natuurlijk de stadsrechtverlening in 1259, een formele juridische gebeurtenis op perkament, die echter in de stad goed zichtbaar is in de muurhuizen op het tracé van de eerste stadsmuur. Het stadsrecht betekende immers ook dat de stad zich mocht verdedigen door die muur te bouwen.

De *zichtbaarheid* anno nu van de gebeurtenis van toen was dus een belangrijk criterium om de Amersfoorters te betrekken bij de geschiedenis van hun stad. De komst van de Spoorwegen in 1863 is een goed voorbeeldvenster: het eerste station van Amersfoort aan het Smallepad bestaat nog steeds.

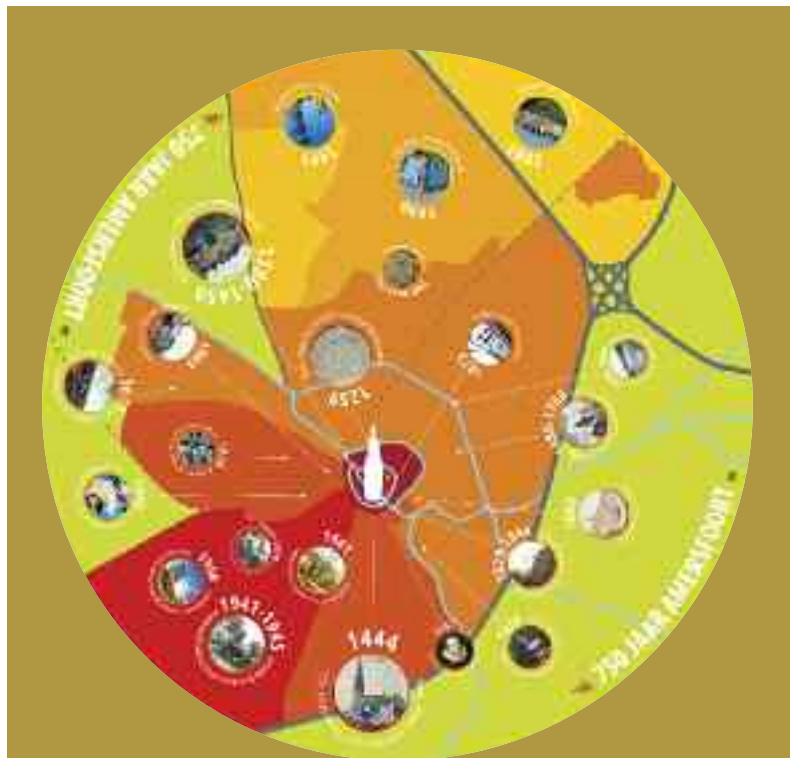
We zochten ook naar *wie* de geschiedenis van de stad heeft gemaakt, de mensen in en achter de feiten. Niet alle gebeurtenissen zijn in een menselijke maat uit te drukken, maar gelukkig zijn er bekende Amersfoorters, die hun sporen in het huidige Amersfoort hebben achtergelaten en zo hun plaats in de canon hebben verdiend. Sommigen hebben een hoog Amersfoort-gehalte, zoals bouwmeester/schilder Jacob van Campen, die geregeld in Huis Randenbroek verbleef. Dan zijn de in Amersfoort geboren Johan van Oldenbarnevelt of Piet Mondriaan minder van betekenis voor de stad geweest, maar het geeft toch een trots gevoel in het buitenland bij een schilderij van Piet Mondriaan te lezen dat hij in Amersfoort is geboren.

UITBREIDING 2011

De canon volgens de vloersticker vertegenwoordigde de geschiedenis van de stad volledig, zo dachten wij in 2009. Maar bij de hernieuwde presentatie tijdens de Maand van de Geschiedenis in oktober 2011 beseften we dat bepalende ontwikkelingen in de stadsgeschiedenis misten en alsnog moeten worden toegevoegd. Waarom zit de ontwikkeling na 1380 van Amersfoort tot religieus centrum niet in de canon, de Sint-Aagtenkapel als zichtbaar bewijs? Hoe konden we de eerste stadsuitbreiding na de Tweede Wereldoorlog vergeten, de Bloemblad-theorie waaruit Kruiskamp, Liendert en Rustenburg zijn ontstaan?

Zo blijkt de Amersfoortse canon niet te bestaan, maar zich door te ontwikkelen, door een frisse blik van anderen. De volgende lezing zal dan ook niet meer heten *Twintig gebeurtenissen die je moet kennen om je Amersfoorter te voelen*, maar zal gaan over *Twee-en-twintig belangrijke gebeurtenissen*. Of komt er uit deze publicatie nog een gebeurtenis voort die ook echt niet gemist kan worden in de canon van Amersfoort?

Lydia Edelkoort is historicus en medewerker publiek & presentatie van Museum Flehite.

CANON VAN AMERSFOORT 2009

700 v. Chr.	Eerste IJertijdboeren
1259	Stadsrechten voor Amersfoort. Aanleg eerste stadsmuur
1380-1450	Nieuwe tweede stadsmuur om een groter gebied
1444	Maria-mirakel: bouw Onze-Lieve-Vrouwekapel (1457)
1547	Johan van Oldenbarnevelt geboren in Amersfoort: bekend staatsman
1626	Jacob van Campen woont in Amersfoort: bouwmeester/schilder
1661	Everard Meyster laat zwerfkei de stad intrekken
1671	Matthias Withoos (geb. Amersfoort 1627) schildert groot stadsgezicht
1680-1780	Tabak in en rond Amersfoort brengt welvaart
1829-1844	Aanleg plantsoenen na afbraak oude stadsmuur
1860	Amersfoort garnizoensstad
1863	Amersfoort aan het spoor: industrialisatie
1872	Piet Mondriaan geboren in Amersfoort
1914-1918	Eerste Wereldoorlog: Belgische soldaten en burgers opgevangen in Amersfoort
1934-1940	Crisis: werkloze arbeiders graven Valleikanaal, Bosvijver en Bosbad
1940	10-16 mei begin oorlog: evacuatie 40.000 Amersfoorters
1941-1945	In Kamp Amersfoort zitten 35.000 gevangenen
1960	Armando wordt in zijn werk geïnspireerd door Kamp Amersfoort
1970	De eerste nieuwe Amersfoorters; na gastarbeiders volgen asielzoekers
1990-1995-2007	Amersfoort Groeistad: Kattenbroek, Nieuwland, Vathorst

'Als we het niet nodig hadden...'

Nu we in een grote recessie zitten gaan de gedachten terug naar die eerdere crisis. Hoe probeerde men toen het leed in Amersfoort te verzachten? En waarom was dat geen succes?

door **JOSINE KOOIKER**

Hooggeachte Heer!

Dezen middag vervoegde ik mij met mijn vrouw aan het bureau van uw Comité om te vragen om kleren. Ik ben daarmee door den meneer die zitting houdt, zo onbeschoft en onbeleefd te woord gestaan dat ik het nodig vind u ermee in kennis te stellen. Zonder aanbevelingsbrief kan ik in het Brokkenhuis geen kleren krijgen, doch de meneer van het Crisiscomité weigerde mij zo een brief te geven. Wij zijn wel arm maar blijven steeds fatsoenlijk en dat kan die meneer toch ook wel zijn. Als we het niet nodig hadden zouden we niet om hulp aan kloppen...

Bovenstaand fragment komt uit een brief aan de Beoordelingscommissie van het Plaatselijk Crisis-Comité Amersfoort, het PCC. Niet iedereen die om steun aanklopte, werd op deze manier behandeld. In het archief treft men ook dankbetuigingen aan. Toch geeft deze brief wel aan hoe men dacht over steun geven en steun vragen.

Het PCC was een voortzetting van het Comité voor Hulp in Bijzondere Omstandigheden. Dat was op 13 december

1929 opgericht als initiatief van de wethouder van Maatschappelijk Werk, C. Ruitenberg. De problemen in Amersfoort werden steeds groter als gevolg van werkloosheid, watersnood, ernstige kou etc. Veel mensen vielen buiten de bestaande hulpverleningsinstanties (zoals armbesturen) en de werkloosheidsverzekering keerde vaak niet uit. De doelstelling van het Comité luidde 'hulpverlening in bijzondere gevallen naast de steun die de bestaande armbesturen geven'. Hoewel de gemeente het Comité niet financieel steunde en de burgemeester weigerde om erevoorzitter te worden, kreeg het wel een 'lokaliteit' aangewezen in het pand Muurhuizen 106. Hier konden de mensen een briefje inleveren met daarop hun aanvraag voor voedsel, kleding, brandstof etc. Uit angst voor rellen werden er nooit beslissingen over de aanvragen meegedeeld en om dezelfde reden werden de goederen bij de mensen thuis bezorgd.

Op 8 december 1931 werd in een algemene vergadering besloten om verder te gaan als onderafdeling van het Nationale Crisis-Comité (NCC). Intussen meende men dat de situatie in Amersfoort nog niet zorgwekkend was! De steun werd strikt beperkt tot slachtoffers van de economische crisis.

C. Ruitenberg, wethouder van Maatschappelijk Werk.

'LEGT UW CRISIS-GAAV GEREED!'

Zoals gezegd kreeg het PCC geen geld van de gemeente. De PCC's kregen financiële ondersteuning van het NCC, maar voor het grootste deel was men afhankelijk van giften, intekenlijsten en de opbrengst van collectes. Het Amersfoortse PCC heeft drie grote collectes georganiseerd, de eerste op 5 januari 1932. Deze werd aangekondigd in de kranten en via de NV Amersfoortsche Radio-Centrale. De collecte bracht het 'mooie' bedrag op van fl. 3.647,94. Hiervan moest 10 % worden afgestaan aan het NCC.

Anderhalf jaar later was de opbrengst al beduidend lager: fl. 1.942,12 en nog een halve cent. Het geld werd besteed aan een kerstgeschenk voor de ondersteunde gezinnen: dekens, voorwaar een 'nuttig en welkom geschenk'. Om de inkomsten wat op te krikken bedacht men allerlei ludieke acties, maar niet alle ideeën vielen in goede aarde. Een toneelvoorstelling werd afgewezen, omdat er bezwaar was tegen publiek vermaak om armoede te ver-

lichten. Ook een voorstel van het Amersfoortsch Mannen-
koor om een voorstelling te geven haalde het niet. Wel
liet het PCC kinderbroches en Ansichtkaarten maken om
te verkopen ten bate van het Comité.

Er waren ook andersoortige giften. Van het NCC kreeg
Amersfoort 500 levensmiddelenbonnen van fl. 1,- elk,
afkomstig uit een gift van de firma De Gruyter en Zn. De
Coöperatieve Melkcentrale 'Amersfortia' stelde 3000 liter
melk ter beschikking. In 1932 ontving het Comité 500
pakjes rooktabak van de firma Douwe Egberts.

STEUNAANVRAGEN

De meeste aanvragen kwamen uit het Soesterkwartier
en het Kruiskamp-Lagewegkwartier. Zij werden gedaan
door ongeschoolde arbeiders, kleine kooplieden en am-
bachtlieden, zoals meubelmakers, granietwerkers en sui-

kerwerkers. Opvallend weinig aanvragen kwamen van
inwoners van de Teut. Was het het spreekwoordelijke saam-
horigheidsgevoel van de bewoners, dat steun van buiten-
af onnodig maakte, of hadden zij minder vertrouwen in
de officiële instanties?

Het werk van de Beoordelingscommissie was niet ge-
makkelijk. Zij moest uitmaken of de aanvragen gerecht-
vaardigd waren. De steun bestond voor het grootste deel
uit bonnen voor etenswaren: koloniale waren, spek, reu-
zel, brood, melk etc. De bonnen waren op naam gesteld
om de kans op fraude zo klein mogelijk te houden. Een
enkele keer werd er wekelijks geld gegeven, maar dit was
nooit meer dan fl. 5,-. Incidenteel verstrekte men een le-
ning, bijvoorbeeld om een noodzakelijke machine te kun-
nen kopen. Een boekbinderszoon uit 'degelijke' familie
kocht op die manier een papiersnijmachine. De politie
gaf wekelijks de namen door van mensen die waren op-
gepakt wegens openbare dronkenschap of nog erger: 'dat
de man zich ophoudt met Duitse vrouwen en zijn geld
daarmede opmaakt'. Deze meneer kon fluiten naar zijn
levensmiddelenbonnen.

De Beoordelingscommissie werd bijgestaan door de Con-

Rechts: Muurhuizen 106,
'lokaliteit' van het PCC.

Links: Advertentie in de
Amersfoortsche Courant
van 15 december 1933.

Foto's: Archief Eemland

tolecommissie, die ook adviseerde over aanvragen. Zij
werden vaak bedreigd en uitgescholden. De huisbezoeken
liet men daarom meestal over aan dames, die 'met
meer tact te werk gaan en minder agressie oproepen'.
Opvallend is dat het aantal werklozen in Amersfoort ver-
der steeg tot 1450, maar het aantal steunaanvragen juist
drastisch terug liep.

Op 28 januari 1935 hief de Beoordelingscommissie zich-
zelf op. Van de 1374 steunaanvragen waren er 699 toe-
gewezen.

HET EINDE VAN HET PCC

Op 30 april 1936 werd ook het PCC opgeheven, in na-
volging van het NCC. Het Comité werd steeds minder po-
pulaire en de inkomsten liepen terug. De afdeling Amers-
foort van de SDAP zag het PCC als een instrument van
de bourgeoisie om de uitkeringen te verlagen. Het was
beledigend voor de werklozen, 'aangezien ze als een gunst
toekennen wat een recht behoort te zijn'. Vóór de grote
collecte in 1934 plaatste men een berichtje in het *Amers-
foortsch Dagblad* waarin ze zich daarvan distantieerde.
De afdeling Amersfoort week hierin af van de landelijke
koers van de partij. Vooral het steeds weer controleren
van de mensen en de gehate huisbezoeken werkten na-
delig voor het PCC. Ook werden werklozen nog vaak be-
schouwd als arbeiders die bewezen hadden minder waard
te zijn op de arbeidsmarkt. Teveel steun kon de prikkel
om werk te zoeken verminderen: 'Het is zoo moeilijk in
den ongelukkigen werkloze niet althans enige schuld te
veronderstellen, en een zeker vooroordeel te overwinnen,
als zouden de werklozen, de wekelijksche uitkering ont-
vangende, een lui en gemakkelijk leven leiden op kosten
van hen die werken voor hun brood.'

Achteraf kan gezegd worden dat het optreden van het
Plaatselijke Crisis-Comité typerend was voor de groeiende
isolering van werklozen in de maatschappij.

BRON

■ Josine Kooiker,
*Het 'Comité voor Hulp
in Bijzondere Omstandig-
heden': later 'Plaatselijk
Crisis Comité Amersfoort'.
Een onderzoek naar
particuliere hulpverlening
aan crisisslachtoffers in
Amersfoort tussen 1929-
1936 (doctoraalscriptie
Rijksuniversiteit Utrecht
1993), aanwezig in
Archief Eemland*

Josine Kooiker is
historicus.

Wederopbouwpareltje behouden

Amersfoort is in het land vooral bekend door zijn gave historische binnenstad. Dat Amersfoort ook als 'wederopbouwstad' kan worden getypeerd, is voor velen een verrassing. Toch zijn uit de periode 1945-1965 belangwekkende voorbeelden in de stad aanwezig, zoals de Vlindervallei van stadsarchitect Zuiderhoek.

door MAX CRAMER

Wateroverlast in het oostelijk deel van de gemeente zorgde ervoor dat Amersfoort zich tot 1940 min of meer gedwongen 'schuil' hield achter de Grebbelinie en vooral in zuidwestelijke richting uitbreidde. Hierin kwam eind jaren dertig verandering met de aanleg van de Afsluitdijk en het Valleikanaal. Vanaf dat moment was de waterhuishouding in het oostelijk deel onder controle. Door het uitbreken van de oorlog werden de voorgenomen bouwactiviteiten echter vertraagd.

Na de oorlog kreeg Amersfoort in de personen van David Zuiderhoek (1911-1999) en Arie Rooimans (1915) een nieuwe stadsarchitect en een nieuwe stedenbouwkundige. Een van hun belangrijkste taken was het opstellen van een *Uitbreidingsplan in hoofdzaak*. Hierbij constateerden zij dat de stad was 'scheefgegroeid'. Zij wilden daarom de nieuwe wijken als bloembladeren rond de historische binnenstad groeperen. Met deze befaamde Bloembladtheorie werd de sprong over de Grebbelinie onvermijdelijk.

TWEE TYPEN SCHOLEN

Deze wijken verrezen vanaf 1950 rond de stad. Hierin werd ook plaats voor bijzondere gebouwen gecreëerd. Zuiderhoek kreeg opdracht twee schooltjes te bouwen. In zijn ontwerpen speelden licht, lucht en ruimte een be-

langrijke rol, net als het gebruik van eigentijdse bouwmaterialen als glas, staal en beton. Het was daarbij zijn wens dat schoollokalen van alle zijden licht zouden ontvangen. Hiervoor ontwikkelde hij twee nieuwe typen. Bij de zogenoemde *patioschool* werden de klaslokalen gegroepeerd binnen een eenvoudige rechthoekige bouwmassa rond een open ruimte, de patio. Een betonnen pergola op zware kolommen gaf bescherming aan deze besloten speelplek. In een ander type bouwde hij voort op de principes van de openluchtschool. Zo'n school was

al in 1931 aan de Hobbemastraat gerealiseerd door zijn voorganger, stadsarchitect C.B. van der Tak. Zuiderhoek rangschikte de klaslokalen aan weerszijden van een portiek, zodat er geen gangen nodig waren. Op deze wijze kregen de lokalen door grote raampartijen van twee zijden licht. Het centrale deel plaatste hij op kolommen, zodat de school ook in zijn omgeving ruimte en doorzicht uitstraalde. Daarin kwamen het handenarbeidlokaal en de kamer van de directeur. Deze typen werden beide op twee plaatsen in de stad gebouwd. De patioschool aan de Van Galenstraat en de Lambert Heynricstraat en de portiekschool aan de Evertsenstraat en Bosweg.

Burgemeester Molendijk was bijzonder trots op deze nieuwe schoolgebouwen. In zijn boekje *Dit is Amersfoort* vertelde hij in het hoofdstukje 'Het nieuwe Amersfoort' vol enthousiasme over de nieuwe wijken en projecten. 'Wie uit de oude stad komende de nieuwe betreedt, voelt het als een verruiming. Alles is er ruim en zonnig en kleurig. ... In de nieuwe wijken is geen spoor te vinden van imitatie of aanpassing aan de oude bouwstijlen. De nieuwe huizen zijn echt producten van onze tijd. Zij symbolise-

ren en omsluiten een nieuw levensgevoel.' Vanzelfsprekend kreeg ook de portiekschool een plaats in het boekje, vastgelegd door de beroemde fotograaf Cas Oorthuys. De onderschriften zijn veelzeggend: 'In de nieuwe wijken staan verscheidene nieuw, lichte, luchtige scholen. ... Uiterlijk en innerlijk is er iets aan onze scholen veranderd. Zij ademen een nieuwe geest en vormen mede *de nieuwe stad*.'

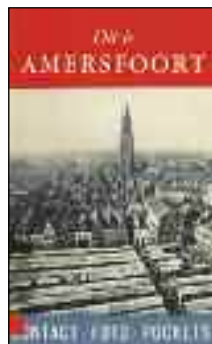
VERWAARLOZING EN DISCUSSIE

Bij de inventarisatie van jonge bouwkunst in het midden van de jaren tachtig stond de school er verwaarloosd bij. Toch werd in die tijd de cultuurhistorische waarde van met name de portiekschool ingezien en kreeg het pand in het bestemmingsplan het predicaat 'beeldbepalend'. De situatie verslechterde in de daarop volgende decennia zienderogen. De meeste ramen waren dichtgeplankt en andere waren vervangen door roldeuren.

Het was dan ook een veelbelovende ontwikkeling dat in 2003 naar een nieuwe functie werd gezocht. Men wilde op deze locatie een ABC-school realiseren, een schooltype waarin ook sociaal-maatschappelijke functies een plaats moesten krijgen. Er werd gekeken of nieuwe toevoegingen in de ruimte tussen de vleugels konden worden ondergebracht, door het aanbrengen van een glazen dak. In een later stadium (2007) werd een gymnastieklokaal op deze plek gepland. De Monumentencommissie vond deze oplossingen echter niet aanvaardbaar door de inbreuk die dit maakte op de uitgangspunten van licht, lucht en ruimte.

HUISKAMER IN DE WIJK

Om de ontstane impasse te kunnen doorbreken werd de hulp van hoogleraar en voormalig rijksbouwmeester Jo Coenen ingeroepen. Hij bezocht de locatie, samen met zijn medewerkers van het bureau ^oMIT uit Delft. Ook

Max Cramer is architectuurhistoricus bij de afdeling Ruimtelijke Ordening-Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort.

voerde hij gesprekken met opdrachtgever en schoolbestuur over het gewenste programma. Coenen onderkende het belang van nieuwe ontwikkelingen, maar steunde het eerder ingenomen standpunt van de Monumentencommissie. Juist de openheid binnen de stedenbouwkundige aanleg met de daarbij behorende zichtlijnen waren de bijzondere kenmerken van dit wederopbouwpareltje. Hij zocht naar alternatieven en vond een mogelijkheid aan de oostzijde van het terrein. Hier kon een verbinding tussen de patio- én portiekschool worden gelegd, waarbij de ruimte voor de school kon worden ingericht als 'huiskamer van de Kruiskamp'. Het idee werd met succes uitgewerkt door Frencken|Scholl Architecten uit Maastricht, die ook bij de eerdere ontwerpen betrokken was. In 2009 kwam rijksadviseur van Cultureel Erfgoed Wim Eggenkamp op bezoek; de gemaakte keuzes werden nog eens inhoudelijk bevestigd en het project kreeg vanuit het rijk een financiële ondersteuning van € 200.000. De school werd dan ook als voorbeeldproject opgenomen in het recent verschenen boek *Cultuurhistorie in de stedelijke vernieuwing van de veertig aandachtswijken*.

In de afgelopen jaren is hard gewerkt aan de realisatie van ABC-school De Vlindervallei. Allereerst kwam de nieuwbouw tot stand, vervolgens werd de portiekschool gerestaureerd. De kozijnen zijn in oorspronkelijke vorm en kleur vervangen en ook de ontbrekende metselwerkpatronen werden met zorg hersteld. Op grond van de oorspronkelijke tekeningen en historische foto's uit de jaren vijftig kon ook de klokkenstoel worden herbouwd. Op deze manier functioneert het schooltje weer als stralend middelpunt binnen het totale complex. De derde fase, de renovatie van de patioschool aan de Van Galenstraat, is voorlopig uitgesteld. Wel wordt de buitenruimte opgeknapt, zodat het gehele terrein weer een bijzondere plek wordt, een huiskamer in de wijk.

HET FAVORIETE VOORWERP VAN...

Jojanneke Clarijs

Niet oud, maar wel favoriet is de maquette van het centrum zoals het er in 1671 moet hebben uitgezien.

Ik zie de maquette als één grote puzzel. Hoe functioneerde de stad? Hoe verhouden de gebouwen zich tot elkaar? Welke panden staan er nog en hoe zien ze er nu uit? Waar zat vroeger de bedrijvigheid – welke bedrijvigheid? – en wat gebeurt daar nu? Ik vergelijk de gebouwen met oude stadsplattegronden, prenten en schilderijen die Museum Flehite ook heeft.

De panden van de maquette zijn minutieus nageemaakt van de stadsplattegrond van Blaeu uit 1649 en het schilderij van Matthias Withoos uit 1671. Oud-monumenten-zorger Cor van den Braber kon veel vertellen over de details van de gebouwen, op basis van zijn bouwkundige kennis en ontdekkingen tijdens restauraties en verbouwingen. Op 'kinderhoogte' komt de maquette tot leven: een boer trekt met zijn koeien door de stad, de schutters oefenen bij de Doelen, Withoos brengt zijn stadsgezicht

naar het stadhuis. Er staan moestuinen en secreten op de achtererven en er wordt gewerkt op de tabak- en bleekvelden. De Amersfoortse geschiedenis is op deze manier voor iedereen tastbaar en herkenbaar gemaakt.

Ik draag het stokje over aan Linda Barendse van de Collectiecommissies van de OVF.

Jojanneke Clarijs is lid van de Collectie- en de Monumentencommissies van de OVF. Zij heeft ook een eigen onderzoeksbureau.

Nieuwe boeken

Lex van de Haterd, Goed Licht! 75 Jaar Fotokring Eemland
(Amersfoort: Fotokring Eemland 2011),
134 pp, ISBN 978 94 6190 259 7,
€ 25,- bij de betere boekhandel

Zie het artikel in het vorige nummer. Daarin kwam nog niet naar voren dat de auteur de houding van de Fotokring in de bezettingstijd omschrijft als 'braaf, volgzzaam en opportunistisch'.

Carina Alders, Reina van der Wal, Muziek maken is echt een feest. 100 jaar OVA 1910-1920
(Amersfoort: Orkestvereniging Amersfoort, 2011), 106 pp.

Jubileumboek van Orkestvereniging Amersfoort, opgericht op 9 december 1910.

Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken XII
(Amersfoort: Stichting Flehite Publicaties 2011), 160 pp, ISSN 1567-7532, € 18,90
Ditmaal onder meer twee Amersfoortse componisten: Joannes Tollius en Tristan Keuris.

Historische canon van Eemnes
(Historische Kring Eemnes 2011), 176 pp,
€ 10,-, www.historischekringeeemnes.nl
Overzicht van de Eemnesser geschiedenis in 23 vensters (hoofdstukken).

Lia van Burgsteden, Wout van Kooij, Leusdense boerderijen op de kaart: een tocht door Asschat, Snorrenhoef, Achterveld, Stoutenburg en Hamersveld
(Leusden: L. van Burgsteden, 2011),
79 pp., ISBN 978 90 815877 0 9, € 15,-
Historische fietsroute langs boerderijen in Leusden-Noord, met een korte historische beschrijving van deze boerderijen. In de bijlage een beschrijving van de natuur en het agrarisch landschap.

Burchard Elias, Amersfoortse sociëteiten
(Amersfoort: Bekking 2011), verschijnt
26 november
Herziene editie van het boek uit 1995 met nieuwe inzichten.

Richard Hoving, Het 'foute' kamp: de geschiedenis van het Amersfoortse interneringskamp Laan 1914 (1945-1946)
(Rotterdam: Ad. Donker 2011), ISBN 978 90 6100 650 3, 168 pp, € 24,50

De circa 4000 gevangenen waren de beulen van Kamp Amersfoort, NSB-ers, Jodenjagers, Oostfrontstrijders, burgemeesters en liefjes van Duitse soldaten. Tot dusver was hierover vrijwel niets gepubliceerd; de auteur baseert zich op archieven, brieven en vraaggesprekken.

José Huurdeman, Dorpen op drift: Leusden in de Grebbelinie 1939-1945
(Barneveld: BDU, 2011), 391 pp.,
ISBN 978 90 8788 150 4), € 24,95.
Ontroerende verhalen van evacués uit Leus-

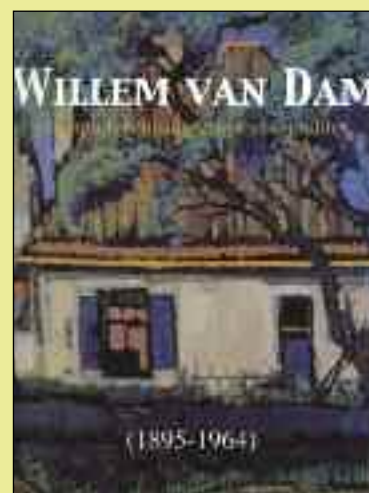
den in 1939 en 1940. Verder herinneringen aan over wat zij meemaakten in 1945, toen Leusden weer in de frontlinie kwam te liggen.

Grebbelinie in beeld
(Zeewolde: Barbulet Media)
www.grebbelinie.nl

Een nieuw tijdschrift vol artikelen en verhalen voor donateurs van de Stichting Grebbelinie (€ 15,-). Het verschijnt 3-4x per jaar. In de eerste twee nummers staat al een serie over de linie in Amersfoort, de Ponlijn en wederopbouwboerderijen.

TILLY DU PUI & GERARD RAVEN

Gratis Van Dam
Museum Flehite heeft nog een aantal boeken over de Amersfoortse schilder Willem van Dam over. De lezers kunnen een gratis exemplaar afhalen tegen inlevering van de adresstrook bij dit nummer.

Burgemeester Lucas Bolsius, Abe de Verteller en Eva Lock als Griet Alberts tijdens de Alternatieve Vrouwevaart.

Maria-expo doorslaand succes

Maria, idool van alle tijden heeft het bezoekersrecord van Museum Flehite ruimschoots gebroken. Er zijn welgeteld 16.503 mensen komen kijken. De samenstellers zijn verrast door het grote succes. Blijkens een enquête die het museum onder haar bezoekers hield, waren die erg enthousiast over de sfeer en de veelzijdigheid van de tentoonstelling: van historische voorwerpen tot hedendaagse kunst, muziek, film en Mariasouvenirs.

Opvallend is het intentieboek in de middeleeuwse kapel, dat inmiddels gevuld is met talloze gebeden. Nog meer favoriet was de mantelmadonna van spijkerstof, die speciaal voor deze expositie is gemaakt en nog de rest van november te zien is. De spijkerbroekzakken zijn gevuld met kleurige briefjes met gebeden; het zijn er zóveel dat elke week een flinke doos vol is afgevoerd naar de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk, de Oud-Katholieke parochie en naar het klooster van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort. Ook het nevenprogramma met lezingen, stadswandelingen en andere acties werd gewaardeerd. Een hoogtepunt was de Alternatieve Vrouwevaart, een historische lichtjesticht waar zo'n 250 mensen in meeliepen.

Guido de Wijs: 'Ik vind de expositie prachtig, er is met liefde en toewijding aan gewerkt, dat spat er vanaf. Het raakt mensen in het hart, ook al geloof je geen bal.'

Inzamelactie grafmonument Aletta Jacobs

Carel Victor Gerritsen (1850-1905) was een Amersfoortse ondernemer en politicus die getrouwd was met Aletta Jacobs. Zij was de eerste vrouw in Nederland die een HBS bezocht, de eerste vrouw die universitair onderwijs volgde, de eerste vrouw die arts werd en promoveerde. Over hun bibliotheek verscheen een artikel in de *Kroniek* van september 2010 en over Carel een verhaal in jaarboek *Flehite* 2001. Het echtpaar Gerritsen-Jacobs vond een laatste rustplaats op Begraafplaats en Crematorium Westerveld in Velsen.

Het grafmonument werd ontworpen door de kunstenaar Gra Rueb. Het is hoognodig aan

restauratie toe. Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis zamelde dit voorjaar geld in. De werkzaamheden zijn in volle gang. In het voorjaar van 2012 wordt er voor geïnteresseerden een bijeenkomst georganiseerd.

Ex-voto's

In het Maria-themanummer van juni maakten we melding van ex-voto's, voorwerpen die dankbare pelgrims achterlieten in de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Historicus Ottie Thiers (auteur van het boek *Bedevaart en kerke-raad*) reageerde dat zij de ex-voto's in het mirakelboek heeft geïnventariseerd. Het zijn breukbanden, krukken, nierstenen, ingeslikte

spelden, spijkertjes (waarmee gevangenen zich bevrijdden) en een stuk drijf hout (waarmee een drenkeling zich redde). Vaak schonk de pelgrim ook een afbeelding van een genezed voorwerp of genezen lichaamsdeel, zoals twee scheepjes en een arm van zilver. Vaker was dat gemaakt van was: een scheepsroer, vier *stocken* (blokken waarin de benen van gevangenen vastzaten), twee hoofden, vijf benen, twee oren, twee ogen, een hand, een arm en een wassen achterwerk met aambeiachtig gezwel...

HOF 31

Van dit pand wordt een bouwhistorische verkenning met waardestelling uitgevoerd, omdat het wordt verbouwd. De voorgevel is buiten de vergunning gehouden, aangezien niet duidelijk was wat na ontleisteren te voorschijn zou komen. Wel worden enkele gevelstenen gerestaureerd. Daarover meer in een artikel in het volgende nummer.

RESTAURATIE KOPPELPOORT

Na het verwijderen van pleisterlagen en vloeren komen er verrassingen aan het licht. Meer nieuws in de volgende *Kroniek*.

Herstel Stoneystuw vordert

De Stoneystuw vormt een bijzonder industrieel monument in de Beek naast de Koppelpoort. De stuw met het schuifmechaniek dateert uit 1909 en regelt het waterpeil op deze plek. Door de wijziging van de aandrijving gingen rond 1980 helaas enkele karakteristieke onderdelen verloren. Met name de assen met de tandwielen en raderen aan de bovenzijde werden gemist.

Dankzij een subsidie van het Bouwfonds Cultuurfonds en een bijdrage van het Waterschap Vallei en Eem konden deze onderdelen onlangs worden teruggebracht. Bureau BAT uit Sittard is gespecialiseerd in dit type restauratiewerkzaamheden. De ontbrekende onderdelen werden door dit bureau nauwkeurig gereconstrueerd in gietijzer en teruggeplaatst op de oorspronkelijke plek. Het Waterschap zal in de komende periode aanvullende werkzaamheden aan de stuw uitvoeren. Daarmee wordt het stadsbeeld op deze markante plek in de stad weer hersteld. Een uitgebreider artikel over de stuw verscheen in de *Kroniek* van december 2005.

IN MEMORIAM J.J. Herks

Op 14 september 2011 overleed Joop Herks (1919), oud-voorzitter van de Oudheidkundige Vereniging Flehite.

In 1969 werd hij gevraagd als bestuurslid, ongetwijfeld omdat hij kort tevoren had getoond belangstelling voor de Amersfoortse geschiedenis te hebben. In 1967 promoveerde hij immers op het proefschrift *De geschiedenis van de Amersfoortse tabak*.

Met Joop trad een geheel nieuwe ploeg aan, na een roerige tijd van interne strijd. Het bestuur ging zich richten op twee hoofddoelen: de restauratie van de gebouwen en de aanstelling van een betaalde beroepskracht als directeur. Ook kwam een scheiding tot stand tussen de Vereniging en de nieuwe Stichting Museum Flehite, die het museum professioneel ging beheren en daarvoor een hogere subsidie kreeg.

In 1988 overleed plotseling de toenmalige voorzitter van het bestuur van de Vereniging, drs. D. Bakker. Joop volgde hem op. Toen hij in 1994 een kwart eeuw deel uitmaakte van het bestuur vond hij de tijd gekomen om te vertrekken. In de jaarvergadering van 1 juni van dat jaar schetste collega-bestuurslid Wim van Hoorn de verdiensten van de scheidende voorzitter op gepaste wijze.

De Flehite-gemeenschap neemt nu voor goed afscheid van een aimabele vriend, die zeer betrokken was bij de geschiedenis van de stad.

AART VELDUIZEN

Foto's: Monumentenzorg gemeente Amersfoort

Links: de oorspronkelijke situatie; rechts: de gereconstrueerde assen met raderen en tandwielen

Website Stichting Archeologie Amersfoort

De Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) is opgericht ter ondersteuning van de publieksfunctie van de stadsarcheologen. Vanaf het eerste nummer van de *Kroniek* in 1999 is deze stichting één van de participanten. Ook andere projecten, zoals publicaties en tentoonstellingen, zijn mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de STAA. In het feestjaar 2009, toen Amersfoort 750 jaar stadsrechten had, waren dat bijvoorbeeld het boek *Stadhuizen van Amersfoort* en het kinderboek *De ivoren dolk*.

En dan is er nu ook een website. Hier is onder andere informatie te vinden over de bestuursleden, toekomstige activiteiten van de STAA, replica's die te koop zijn en de voordelen van het donateurschap. Kijk vanaf 1 december op www.stichtingarcheologieamersfoort.nl.

Armandomuseum dicht

Op 27 november sluit *Armando Biennale Revisited*, de laatste tentoonstelling in het Rietveldpaviljoen. Daarna verhuist het museum naar Oud-Amelisweerd, waar eind 2012 de deuren weer openen. Het museum in de Elleboogkerk opende in 1997, maar het tweede lustrum werd overschaduwd door een verwoestende brand. Al eerder was er commentaar dat het bezoekerscijfer te laag zou zijn. Bij de laatste verkiezingen was sluiting van het museum een programma-onderdeel van de Burgerpartij. Toen die glasrijk won werd deze wens door de gemeenteraad overgenomen.

De activiteiten vinden plaats in Museum Flehite, tenzij anders vermeld;
 NGV in De Brug, Schuilenburgerweg 2. Tentoonstellingen zijn geordend op einddatum.
 NGV = Nederlandse Genealogische Vereniging; OVF = Oudheidkundige Vereniging Flehite.

Zaterdag-zondag 26-27 november, 12-17 uur

De eerste Amersfoortse treinbaan in Depot Junior van Museum Flehite. Een feest van herkenning met veel verdwenen gebouwen.

Dinsdag 29 november, 20-22 uur

OVF-lezing Jan Poolen: *Bouwen architecten van nu de monumenten van de toekomst?* De architect bespreekt de criteria voor de aanwijzing tot monument aan de hand van Amersfoortse voorbeelden uit de 20ste eeuw. Onder het motto *De OVF komt naar u* toe ditmaal in ICOON, Leeghwater 1-3 (bij station Vathorst).

Donderdag 8 december, 17-19 uur

Historisch Café. Voor onderwerp en plaats zie www.archiefzeeland.nl onder agenda. U kunt zich daar ook aanmelden voor de maandelijkse digitale uitnodiging.

Zaterdag 10 december, 14-17 uur

Lustrumbijeenkomst 40 jaar NGV afdeling Amersfoort e.o. in Armen de Poth, Pothstraat 16. Toegang op uitnodiging. <http://amersfoorteo.ngv.nl>.

Donderdag 12 januari, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 8 december.

Donderdag 12 januari, 20-22 uur

NGV-lezing Winnifred Planjer: *De Nederlandse eetcultuur door de eeuwen heen*.

IN DIT NUMMER

Opgraving Elleboogkerk	2
Muurschildering Sint-Joriskerk	4
Vraaggesprek Jill Burnier	7
Vervreemding in Museum Flehite	8
Knuppelweg Langestraat	10
Briefhoofden	12
Canon van Amersfoort	14
Amerfoorts Crisis-Comité	16
ABC-school	18
Favoriet voorwerp Jojanneke Clarijs	20
Nieuwe boeken/ Nieuws	21

T/m 22 januari

Sam Drukker: een dunne huid. Schilderijen en tekeningen van één van Nederlands meest eigenzinnige portret- en figuurschilders. November 2010 werd hij door publiek en kenners verkozen tot 'kunstenaar van het jaar'. Uit zijn privécollectie is werk te zien van Isaac Israëls, Hans Bayens en Marlene Dumas. Met gelijknamige monografie € 29,95.

Dinsdag 31 januari, 20-22 uur

OVF-lezing Peter Nijhof: *Watertoren Utrechtseweg 100 jaar oud*. Geschiedenis en herbestemming van watertorens, in het bijzonder de Amersfoortse toren.

Donderdag 9 februari, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 8 december.

Dinsdag 14 februari, 20-22 uur

NGV-lezing Wijnand Thoomes: *Bedelaars en landlopers in het Utrechtse*.

Dinsdag 28 februari, 20-22 uur

OVF-lezing Jan Taco te Gussinklo: *Dutch Button Works, Bunschoten*. Knopenfabrieken in de omgeving van Amersfoort.

Donderdag 8 maart, 17-19 uur

Historisch Café. Zie 8 december.

28 januari-15 april

33 Jaar collectie Franssen. Nederlandse schilderkunst 1880-1940. Een gevarieerde verzameling, waarin ook Amersfoorts werk als van Fiks en Nieweg.

www.amersfoortopdekaart.nl

Zoek de historische afbeeldingen van elke plek in Amersfoort en/of voeg nieuwe toe. Een combinatie van de collecties van Archief Eemland en Museum Flehite.

Open huis Centrum voor Archeologie

Iedere woensdagmiddag van 14.00-16.30 uur kunt u de werkplaats en expositieruimte bezoeken. Tevens spreekuur voor eigen vondsten. Langegracht 11, toegang gratis.

KRONIEK

verschijnt viermaal per jaar. U kunt het blad thuis ontvangen door lid te worden van:

- Oudheidkundige Vereniging Flehite voor € 27,50 per jaar, waarbij u ook het jaarboek Flehite ontvangt
- Stichting Archeologie Amersfoort voor € 20,- per jaar, waarbij u ook de Archeologische Kroniek provincie Utrecht ontvangt en eventueel jaarboek Flehite

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: Agnes Houët-Berenschot
 Vondelplein 1 • 3818 BC Amersfoort
 033 463 49 89
secretariaat@historisch-amersfoort.nl
www.historisch-amersfoort.nl

Museum Flehite

Postbus 699 • 3800 AR Amersfoort
 033 247 11 00
info@museumflehite.nl
www.museumflehite.nl
 Bezoekadres: Westsingel 50
 Open: di-vr 11-17 uur, za-zo en tweede feestdagen 12-17 uur

Bureau Monumentenzorg Amersfoort

Postbus 4000 • 3800 EA Amersfoort
 033 469 48 16
ma.cramer@amersfoort.nl
 Bezoekadres: Stadhuisplein 1
 Open: ma-vrij 9.00-17.00 uur (graag op afspraak)

Archief Eemland

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
 033 469 50 17
archiefeemland@amersfoort.nl
www.archiefeemland.nl
 Bezoekadres: Stadhuisplein 7
 Open: ma-do 9.00-17.00 uur

Stichting Archeologie Amersfoort (STAA) Archeologisch Centrum

Postbus 4000 • 3800 AE Amersfoort
 033 463 77 97
fme.snieder@amersfoort.nl
www.amersfoort.nl/archeologie
 Bezoekadres: Langegracht 11
 Open: wo 14.00-16.30 uur en op afspraak

Redactie

Max Cramer • Tilly du Pui • Gerard Raven • Saskia Schrijer • Francien Snieder • Yvonne Tanke • Piek Theisens

Redactieadres

Gerard Raven, Museum Flehite
 Breestraat 80 • 3811 BL Amersfoort
g.raven@museumflehite.nl
De redactie behoudt zich het recht voor om artikelen in te korten en/of te herschrijven, zo mogelijk in overleg met de auteur. Meningeën verwoord in de artikelen zijn niet noodzakelijk die van de redactie.

Uitgave van de *Kroniek* wordt mede mogelijk gemaakt door:

**STADSHERSTEL
 AMERSFOORT**